

કેળવણી માટે તરફથી છતાં મન મનથી જાણી જાય છે.

વનવાસિની.

સંપત્તિ

કાપડાં કેવળ કોલિતરામ ત્રાપાડી.

કાપડાં પ્રસિદ્ધ કરનાર.

મુજબાન આરોગ્ય-દલ મુક દીપ્તિ.

શાંતિપુરાની નાક, અમદાવાદ.

(સિને ૧૮૭૭ ના ૨૪ મા આક્ટ પ્રમાણે નક્કર કરાવી છે.)

અમદાવાદ.

અમદાવાદ રોડ મધ્યે મી નરવન પ્રા-વી-૨ મિલન.

ગોપીલાલ ત્રાપાડાસ આરોગ્ય-દલ કાપડાં.

અમદાવાદ.

સંવત ૧૯૭૫

સન ૧૯૧૬

પ્રિન્ટ. એક આંગળ.

સાચી વિદ્યા ધીર અર્થાત્
સાચી વિદ્યા ધીર અર્થાત્
સાચી વિદ્યા ધીર અર્થાત્
સાચી વિદ્યા ધીર અર્થાત્
સાચી વિદ્યા ધીર અર્થાત્

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઇટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૮૭૨૮- વર્ગિક

પુસ્તકનું નામ ૯/૧૫/૧૨૧૭૭

વિષય ૬-૩

વનવાસિની.

પ્રકરણ ૧ લું.

એક પૂતેમને દિવસે રાત ઘણી ગઇ છે. પ્રાણી માત્ર ઉંઘ્યાં છે, આકાશમાં પૂર્ણચંદ્ર ઉગ્યાથી ચંદની ખીલી રહી છે, પૃથ્વી તેજોમય બની છે, પવન ધીમે ધીમે વાય છે તેથી ઝાડનાં પાંદડાં તથા ફૂલ હાલાડોલ કરી રહ્યાં છે, તથા તેમાંનાં કેટલાંક જાણે હિંચકા ખાતાં થાકી ગયાં હોય તેમ ભોંયપર પડે છે, અને ઝર ઝર અવાજ કરી વહેતી નદીના નિર્મળ પાણીપર ચંદ્રમાનું અજવાળું પથરાયાથી જાણે સ્ફટિક મણિનો ચક્રચક્રતેજસ વહેતો હોય એમ લાગે છે. તે વખતે એક જુવાન માણસ ઉતરી ગયેલે ચહેરે નદીને કિનારે બેઠો છે. કુદરતની આવી રણિઆમણી શોભા છતાં તે જુવાનની નજર તેના તરફ ખેંચાતી હતી. પણ જાણે કોઇ જોગીરાજ ધ્યાન ધરવા બેઠો હોય તેવી રીતે એકચિત્ત થઇને તે કંઇ વિચાર કરે છે, અને વચ્ચે વચ્ચે એક એક ભારે નિસાસો (નિશ્વાસ) નાંખતો જાય છે. દિલગીરીનાં તમામ ચિન્હ એના ચહેરાપર ખુલ્લી રીતે દેખાય છે.

એ જુવાનની પુંઠ પાછળ એક ગાદું વન હતું. તે વનમાંથી એક નવા ખીલેલા શુલાબના ફૂલના જેવી કોમળ અને સુંદર પણ ઘણી ગભરાયલી સ્ત્રી તેજ વખતે નીકળી આવી અને આંખો ફાટી રાખીને ચારે બાજુએ જોવા લાગી. તેવામાં એકદમ તેની નજર એ જુવાનપર પડયાથી જાણે મડદામાં પાછો જીવ આવ્યો હોય તેમ તેનો ગભરાટ સમી ગયો. પછી તે ધીરે ધીરે આંધીને જુવાનની પછવાડે આવી ઉભી રહી, પણ તે જુવાન પોતાના વિચારમાં મગ્ન થયેલો હતો તેથી તેણે તેને દીડી નહિ. પછી પાછળ ઉભે ઉભે તે સ્ત્રી તે જુવાનના મનની હેડી દિલગિરી ઝટ જાણી ગઇ અને તેથી તે

પોતે પણ દિલગિર થઈને તેના એક પાસે બેસી ગઈ. આ વખતે તે જુવા-
નની નજર તેનાપર પડી; તેથી તે તેને કંઈક કહેવાનું કરતો હતો, એટલામાં
સ્ત્રીએ પોતાનો હાથ તેના હાથપર મૂકીને ગભરાટથી તેને પૂછ્યું કે—“ આ
શું ! આટલી મોટી રાતે અહીં કેમ આવ્યા છો ? કાંઈ તખીયત તો ખમડી
નથી ને ? ”

આ પૂછવાનો કશો જવાબ નહિ આપતાં તે જુવાન તે પ્રેમાળ પ્રતિમા
જેવી સુંદરીના મુખરૂપી ચંદ્રમા તરફ જોઈ રહ્યો તેથી તે બાઈએ ફરીથી
તેને પૂછ્યું—“ કેમ કંઈ બોલતા નથી ? શું તમને મારાપર કંઈ ગુસ્સો વહડ્યો
છે ? આ વખતે તે જુવાનનું ઉતરી ગયેલું મ્હો જરા હસતું લાગ્યું. પછી તે
સુંદરીને પોતાની અડોઅડ બેસાડીને સ્નેહપૂર્વક તેણે કહ્યું—“ શોભના ! તું શું
એવી છે કે તારા ઉપર ગુસ્સો વહડે ? મને એક સ્વપ્ન આવ્યું તેમાં જોયેલા
દેખાવથી માંડે મન ચંચળ થયાને લીધે તને જગાડ્યા વિના જ આ તરફ
આવી આવ્યો છું. ” તે સાંભળીને આતુરતાથી શોભનાએ તેને પૂછ્યું “ સ્વ-
પ્નમાં તમે એવું શું જોયું કે જેથી એકદમ એ પ્રમાણે થઈ આવ્યું ? ”
તેને આમ આતુર બનેલી જોઈને તે જુવાન કહેવા લાગ્યો કે—“ સ્વપ્નમાં મેં
એક મોટું તળાવ જોયું તે તળાવમાં હજારો મોટાં મોટાં કમળ ખીલી રહ્યાં
હતાં; તેમાંના એક કમળ ઉપર મા પલાંડી વાળીને બેઠી હતી. તળાવના
પાણીની લહેરોને લીધે જેમ જેમ કમળ હાલતાં તેમ તેમ માના પગ હાલતા
હતા. આ દેખાવ જોઈને હું ગાંડો થેલો થઈ ગયો. અને માના ખોળામાં
બેસવા જવા માટે ડાગળીછંદની પેઠે કંઈ પણ વિચાર કર્યા વિના એકદમ
કુદીને તળાવમાં પડી અને પકડી પાડવા માટે પાણીમાં આમ તેમ ધુમવા
લાગ્યો. મને એમ બાથોડિયાં મારતો જોઈને માને હસવું આવ્યું. તેથી ખોટું
લગાડીને હું રડી પડ્યો. મને એમ રડીને દુઃખી થતો જોઈ દયાળુ માતું
મન પીગળ્યું; તેથી તેણે મધુર સ્વરથી મને કહ્યું, “ બેટા ! શા માટે આમ
દુઃખી થાય છે ? આજ તું મારા ખોળામાં આવી બેસી શકીશ નહિ. ” તે
સાંભળીને માંડે કાળજી કપાઈ જવા જેવું થયાથી ગરીબ થઈને મેં તેને કહ્યું—
‘ મા ! આજ પાંચ વર્ષ પછી હું તમારું મ્હો જોવા પામ્યો છું તેથી હવે

તમને છોડનાર નથી, પણ તમારા પગ નીચે પડી રહીશ. ' તો પણ તેણે હસીને કહ્યું—' બેટા ! કાઠપણુ રીતે આજ તું મારી પાસે આવી શકીશ નહિ. પણ થોડાજ દિવસમાં હું આવીને તને મારા બાળામા લેઈશ. આટલી વાત કરીને તે એકદમ ક્યાં અંતર્યાન થઈ ગયા તે કંઈ મારા જાણવામાં આવ્યું નહિ. એટલામાં મારી આંખ ઉઘડી ગઈ. અંત બેયું તો ના મળે તળાવ કે ના મળે મા; તેથી મારો જીવ બહુ ખાટો થઈ જવાને લીધે એકદમ ધરમાંથી બહાર નીકળીને અહીં આવી પેઠા છું અને એ સ્વપ્ના સંબંધીજ વિચાર કર્યા કરું છું. ”

હિરાલાલના સ્વપ્નાની વાત સાંભળીને શોભનાના મનને ઘણું દુઃખ લાગ્યું. તેથી તેની આંખમા આસુ ભરાઈ આવ્યું. તે બેઠને હિરાલાલે પ્રેમ દેખાડીને તેની આંખા લોહી નાખી. તે પછી ટેટલીક વારસુધી બંને જણ છાનાંમાનાં બેસી રહ્યાં. પછી હિરાલાલે શોભનાના હાથ પકડીને તેને પૂછ્યું— “ શોભના ! શા માટે તું રડતી હતી ? તેં તો માને હમેશાં સુખ દીધું છે. તારી ચાકરીથી અને કોશિશથી તો તે ઘણું સુખમા રહેતી હતી. મરજી પથારીએ સૂતાં સૂતાં પણ તેણે મને કહ્યું હતું કે—હિરા ! શોભના આપણા ઘરની લક્ષ્મી છે. જેણે હમેશાં એક સરખા ઉમંગથી અને પૂજ્યપુદ્ધિથી મારી ચાકરી કરી છે. દીકરી નહિ હોવાથી હું મારા મનમાં ઓછું આજુતી હતી અને ઘડપણમાં મારી બરદાસ્ત કોણ દરશે એવી ફિકર કર્યા કરતી હતી; પરંતુ શોભનાના આવ્યાથી મારાં સર્વ દુઃખ દૂર થઈ ગયાં છે. માએ તારા માટે આ પ્રમાણે સારો બાવ જણાવ્યાથી તે વખતે મારા હૃદયમાં અચૂતની નદી વહેતી હોય એમ મને લાગ્યું હતું. ” આ હકીકત સાંભળતાં સાંભળતાં શોભનાની આંખોમાંથી એટલાં બધાં આંસુ પડતાં હતાં કે તેથી હિરાલાલનો હાથ ભીંજાઈ ગયો હતો, એટલુંજ નહિ, પણ હિરાલાલની છાતીપર પણ તેનાં આંસુ પડ્યાં હતાં. હિરાલાલ—શોભનાનો રસીલો સ્વામી, પોતાના હાથવતી તેની આંખોમાંનાં આંસુ લૂછવા લાગ્યો.

પછી ધીરે ધીરે શોભનાએ પોતાના મનનો વેગ શમાવ્યો અને ધીરે

ધીરે તે રસીલાં (સહુદય) ધણીધણીઆણી પાછાં વાતચીત કરવા લાગ્યાં. રહેતે રહેતે હસવાનું અને પરસ્પર પ્રેમભાવ દેખાડવાનું પણ શરૂ થયું. તે વખતે બંને જણુ વિચાર કરવા લાગ્યાં કે, આ મ્હો જોયાથી શું હવે મનમાં જરાએ દુઃખ રહે છે ?

અરે હિરાલાલ ! અરે શોભના ! બવિધ્યના ગર્ભમાં એવો એક દિવસ છે કે જે દહાડે આજનો બનાવ અને આજનો વખત સ્વપ્ના પરાપર જણાશે.

પ્રકરણ ૨ જી.

તે પૂનેમ ગઈ છે અને આજ અમાસની રાત છે. અંધારાથી પૃથ્વી છવાઈ ગઈ છે. લાખો તારા આકાશમાં ખીલી રહ્યા છે, પરંતુ એક કાળું વાદળું આવીને તે તારાઓના મ્હો ઢાકી દેઈ અંધારાનું જોર વધારે છે તારાઓના પેંડે લાખો આગિયા કીડા ઝાડોમ. આમ તેમ ફરે છે, તેઓને ચળકાટ એકદમ ચળકીને પાછો બંધ થઈ જાય છે. જે વખતથી આ પ્રકરણની હકીકતનો આરંભ કરીએ છીએ તે વખતે એક પહોર રાત ગઈ છે.

હિરાલાલ પોતાની જંગલમાની શણગારેલી રમણીય ઝુંપડીમાં સ્વચ્છ બિછાનાપર સૂતો સૂતો વર્તમાનપત્ર વાંચે છે. પ્રેમની મૂર્તિ જેવી શોભના તેની પાસે બેસીને સાંભળે છે. અને ધીરે ધીરે સ્વામીના શરીર ઉપર પોતાનો કામળ હાથ હરખમેર ફેરવે છે, એ આનંદી ધણીધણીઆણીને એ આનંદ ભોગવતાં રહેવા દઈ, આ પ્રસંગે હિરાલાલની પહેલાંની થોડીક ઓળખાણ આપીએ છીએ.

હિરાલાલનો બાપ એકંદરે ધનવાન હતો. પરંતુ નસીબ જોગે ધણા માણસોના સંબંધમાં જેમ બને છે તેમ તેના સંબંધમાં પણ બન્યું હતું. મતલબ કે સરકારમાં દાવા લઢવામાં તેનું તમામ ધન જતું રહ્યું હતું. તે વખતે હિરાલાલની ઉંમર અઢાર વર્ષની હતી, અને તે પહેલાં, તેનાં લગ્ન થઈ ગયાં હતાં. અત્યારે તો કોલેજમાં (પાઠશાળામાં) બસ્યો હતો પરંતુ ગરિબાઈમાં આવી પડ્યાથી અને તેને લાંબે બાપના કહેવાથી, તેને અભ્યાસ

કરવાતું છોડી દેતું પડ્યું, પછી થોડા દિવસમાં તેના બાપ મરણ પામ્યો, અને તેજ અરસામાં અમિકોપ (ભયંકર આગ) થયાથી તેનું ઘરબાર વગેરે તમામ બળીને રાખ થઈ ગયું. આથી તે છેક લાચાર બની ગયો. એવી દરિદ્રતાની હાલતમાં સ્નેહી સંબંધીઓ અને ઓળખાણ પિછાણવાળા માણસો બેઠું રહેવાતું તેને મુશ્કેલ લાગ્યું, તેથી મા અને સ્ત્રીને લેધને વનમાં ઝુંપડું બાંધીને ત્યાં રહેવા લાગ્યો. પછી કેટલાક દિવસ કડે તેની મા પણ મરી ગઈ.

હમણાં હિરાલાલની તમામ માલ મિલકતમાં માત્ર એકલી શોભનાજ છે, શોભનાજ તેની પાસે શીખનારી શિષ્યા (વિદ્યાર્થીણી) છે, રસોઈ કરનારી દાસી છે, જીંદગીનું અમૂલ્ય રત્ન છે, કાળજની કેર અને હૈયાનો દાર છે તથા પ્રીતિ કરવાની વસ્તુ છે. દ્વંદ્વામાં તેનું જે કહો તે શોભનાજ છે. શોભના વિના તેનું મન, ઝુંપડું વગેરે કોઈ પણ સ્થળ ખાલી નથી. જ્યાં જુઓ ત્યાં શોભનાજ શોભના !

હમણાં હિરાલાલની હિમ્મત અઠવાવીશ વરસની હતી અને શોભના તેનાથી સાત વર્ષે નાની હતી. હિરાલાલ ધર્મી, દયાળુ, સારા કામમાં સાહસ કરનારો અને જે કામ કરવાની તેની ફરજ છે એમ તેને સમજાય તે કામ મરાબર તન દેધને કરનારો હતો. આજકાલના ધણા જીવાનોનાં અંતઃકરણ દયા ધર્મની ખરી લાગણી વગરનાં પત્થર જેવાં થયેલાં જોવામાં આવે છે તેવું હિરાલાલનું અંતઃકરણ નહોતું. હવે વાંચનારાઓને અમારે કહેવાની જરૂર રહેશે નહિ કે આ વનવાસિની (વનમાં રહેનારી) શોભના દરિદ્રતામાં પણ અપાર સુખ અને સૌભાગ્યની ધણીઆણી (માલિક) હતી.

પાછળ જણાવી ગયા છિયે કે—હિરાલાલ ઝુંપડીની અંદર બિછાનાપર સૂતો સૂતો વર્તમાનપત્ર વાંચતો હતો અને શોભના તેની પાસે બેસીને સાંભળતી હતી. એવામાં દૂરથી કંઈ અવાજ સંભળાયો; તેથી હિરાલાલ વાચતાં વાંચતાં એકદમ અટકી ગયો અને શોભના પણ કાન માંડીને સાંભળવા લાગી. બંને સમજ્યાં કે એ અવાજ કોઈ નાના છોકરાનો છે અને બીકથી ધૂનતો ધૂનતો તે બૂમો પાડે છે. આથી એકદમ ચમકીને હિરાલાલ શોભનાના સાથે બેઠને બોલ્યો—‘આ શું ! પેલી તરફથી આવતો અવાજ એકદમ

બંધ કેમ થઈ ગયો ! !' વળી પાછો મ્હો. જમાવી રાખ્યાથી માણસ જેમ બોલકું તોતકું અને ગેરેં દેંદેં બોલે તેવો અવાજ સંભળાવા લાગ્યો. તેથી હિરાલાલે જલદીથી પોતાની પ્રિયાને પૂછ્યું—“ શોભના ! એ શું છે તે હું જોઈ આવું વાઃ ? ” તે સાંભળીને શોભના એકદમ ઉઠી અને ડુંપડીના ખૂણામાં હથિઆર હાથે તે લાવી હિરાલાલના હાથમાં આપીને બોલી—
“ ચાલો જઈએ ? ”

હિરાલાલે પૂછ્યું—“ શું તું પણ આવે છે ? ”

શોભનાએ કહ્યું—“ આવા અંધારામાં અને આક્રમકમાં તમે એકલા જાઓ તે હું જીવતી છતાં શી રીતે જોઈ રહું ? ”

આમ વાંતા કરીને બંને ડુંપડીમાંથી બહાર નીકળ્યા. હિરાલાલના હાથમાં હથિયાર છે અને શોભનાના હાથમાં દીવો છે. આવે વેશે તે બંને જાણું આગળ પાછળ ચાલતા જે તરફથી અવાજ આવતો હતો તે તરફ અપાટબંધ ચાલ્યા.

પ્રકરણ ૩ નું.

વનમાં જઈને જે દેખાવ જોયો તેથી કામળ હૃદયની શોભનાની વાત તો બાળુએ રહી, પણ હિરાલાલનું એ આખું શરીર થર થર કંપવા લાગ્યું. પાંચ છ વરસની ઉંમરના એક ધણુજ ખૂબસુરત છોકરાને એક બિહા-મણા રાક્ષસ જેવો માણસ જઈડીને બાંધે છે. એ છોકરાના શરીરપર ધણુ કીમતી લૂગડાં અને ધરેણાં શોભતાં હતાં. પેલા પાપી માણસે તેને એવી રીતે પકડ્યો હતો કે તેનાથી હાલી ચાલી કે બોલી શકાતું નહોતું. તરતજ હિરાલાલ હથિયાર ઉઘામી ફૂંકે મારીને તે પાપીનાપર ધસી ગયો. આમ અણધારેલી રીતે ધસારો થવાથી પેલો ચંડાળ પણ પોતે પકડેલા છોકરાને પડ્યો મુકીને પોતાનો બચાવ કરવા તૈયાર થઈ ગયો. પછી હિરાલાલ અને તેની વચ્ચે મારા મારી થવા લાગી. એક બીજાને મારવા અને પાછા હડાવવામાં તેમનું તમામ ધ્યાન રોકાયેલું હતું. તે વખતે ખરેખરે લાગ જોવાથી,

શોભના પેલા જકડી બાધેલા છોકરાને ઉપાડી બાથમાં ધાલીને પોતાની ઝુંપડી તરફ દોડી ગઈ. ઝુંપડીમાં ગયા પછી તેણે છોકરાને બિછાનાપર મૂક્યો અને તેના બંધ છોડી નાખ્યા. બીકથી તે બાળક છેક બેભાન થઈ ગયેલો હતો તેથી શોભનાએ તેના મ્હોપર ઠંડું પાણી છાંટ્યું, તથા લૂગડાના છેડાવની પવન નાંખવા માંડ્યો. એમ કર્યાથી જરા વારમાં તે છોકરો ધ્રેંક સાવચેત થયો અને તેણે આંખા ઉધાડીને શોભનાના મ્હો સામું જોયું. પછી તરતજ, ગમે તો શોભનાની ઘણી ખૂબસૂતીથી ખુશી થઈને અથવા તો તેના મ્હોપર દેખાઈ આવતો અકપટ સ્નેહભાવ સ્વાભાવિક રીતેજ સમજી જઈને, પોતાની માની પેઠે તેને ગળે વળગી પડ્યો. શોભના તેને ઝુંપડીમાં મૂકીને પોતે પાછી હિરાલાલની પાસે જવાને ઘણી તજવીજ કરતી હતી, પરંતુ તે છોકરે તેને સહજ છોડી નહિ. પછી મહા મહેનતે તેને સમજાવી બૂલથાપ દેખીને છાનામાની તે જંગલ તરફ દોડી ગઈ.

પ્રથમની જગાએ પાછી જઈને તેણે જોયું તો પેલો પાપી ચોર નાશી ગયો છે, અને હિરાલાલનું લોહીથી તરબોળ થયેલું શરીર મડદાની હાલતમાં ત્યાં પડ્યું છે. ઘણીવાર સુધી હિરાલાલે તે અંડાળની સાથે મારામારી કરી હતી; પરંતુ ચોર તેના કરતાં શરીરે ઘણો જમરો અને બળવાન હોવાથી આખરે તેને હરાવી પાડી નાશી ગયો હતો. શોભના સમજી ગઈ કે હિરાલાલના શરીરમાંથી પુષ્કળ લોહી વહી જવાથી તે લેથ જેવું થતું જાય છે; તેથી તરત પોતે પહેરેલી સાડી અડધી ફાડીને પાસેની નદીમાં પલાળી લાવી. હિરાલાલના શરીરે લાગેલા ધા ઉપર તેના પાટા બાંધી દીધા. પછી થોડી વાર કેડે તેને જરા જરા કળવળી અને સાવચેત થયો; એટલે શોભનાના ખભાપર હાથ રાખીને ધીરેધીરે ચાલતો ચાલતો તે પોતાની ઝુંપડીમાં ગયો. ત્યાં તેને બિછાનાપર સૂતાડીને શોભના ઘણી રીતે તેની આસનાવાસના કરવા લાગી. બીજી તરફ પેલો છોકરો ઘણો રડવા લાગ્યો. શોભના તેને સમજાવીને તેણે નામ ઠામ વગેરે પૂછતી હતી, પરંતુ તેના કંઈપણ જવાબ નહિ આપતાં તે રડવા કરતો હતો. હિરાલાલે ઘણી મીઠી મીઠી વાતો કહીને અને શોભ-

નાએ ઘણા સ્નેહભાવ દેખાડીને તેને બહુ ફેસલાવ્યો. પરંતુ તે છાતે રહ્યો નહિ. રડતાં રડતાં તે માત્ર એટલું જ બોલતો હતો કે “મારે મા પાસે જવું છે,” પરંતુ હિરાલાલ અને શોભના જાણતાં નહોતાં કે તેની મા કોણ છે અને તે ક્યા રહે છે, પરંતુ એવો વહેમ ઘણી વાર રહ્યો નહિ. થોડીજ વારમાં વનની અંદર ઘણા માણસો આવી ચડ્યા. ઘણા સિપાઇઓ અને માણસો શોભનાની ઝુંપડી તરફ આવવા લાગ્યા. જ્યારે તેઓ છેક પાસે આવ્યા ત્યારે હિરાલાલે અશક્તિને લીધે સુતા સુતા તેમના આવ્યાનું કારણ પૂછ્યું. તેના જવાબમાં તે લોકોમાંના એક મુખ્ય માણસે કહ્યું કે—“આ જંગલથી આશરે ત્રણ માઈલ પર એક જમીનદારનું મકાન છે. આ ચારાચેલો છોકરો તે જમીનદારનો પુત્ર છે. એ જમીનદારનો એક નોકર દરરોજ સાંજે આ છોકરાને લુગડાં ધરેણું પહેરાવી ગાડીમાં બેસાડીને ફેરવવા લેઈ જતો. જ્યેષ્ઠ પાપ જન્મારે સોના હીરાનું મ્હો સરખું પણ જ્યેષ્ઠું નહિ તેવા હલકા મનના માણુમના સ્વાધીનમા હંમેશાં હજારો રૂપિયાના દાગીના રહે તેથી તેની દાનત બગડ્યા વિના રહેજ નહિ તેજ પ્રમાણે એ નોકરની બુદ્ધિ પણ બગડી. ઘણા દિવસથી તે પોતાનો લોભ પૂરે પાડવાની પેરવી કરતો હતો. પણ છોકરાને મારી નાંખવાની હિંમત ચાલતી નહોતી. અમારા શેઠ એવા ઉમરાવ દિલના અને દયાળુ છે કે એ ચાકરની બદદાનતનાં કંઈ કંઈ ચિન્હ કોઈ વાર જણાતા તે છતાં તેને ઘણાં વર્ષના જૂનો નોકર જાણીને જવા દેતા. પરંતુ શેઠની એવી રહેમદિલીથી તે પોતાની દુષ્ટ ધારણા પાર પાડવાને વધારે લલચાતો ગયો અને તેનો અમલ કરવાને તૈયાર થયો. વખત થઈ ગયા છતાં ભાઈ ઘેર આવ્યા નહિ તેથી શેઠાણીએ રડારોળ કરી મૂકી, ને એ વાત શેઠના જાણુયામાં આવ્યાથી તાબડોતોય તેમણે ચોતરફ માણુસો દોડાવી શોધ કરાવવા માંડી. તેમાંના એક બે માણુસોને ભાઈની ગાડી આ તરફ આવ્યાની ખાતમી મળ્યાથી અમે તેમની ખબર કાઢતા કાઢતા અહીં આવ્યા છિયે.”

પછી હિરાલાલે તે બાળકના બચાવ સંબંધી હકીકત ટુંકામાં તેમને કહી સંભળાવી તથા હિરાલાલનું લોહીલોહાણુ શરીર જોઈને તેમણે ઘણી દિલગીરી દેખાડી. પછી “શેઠ શેઠાણી બહુ દુઃખ કરતાં ને રડીમરતા હશે,

માટે અમારે જલદી જવું જોઈએ. ” એમ કહી હિરાલાલ તથા શામનાનો ઉપકાર માની તથા તેમની પરવાનગીથી પેના છોકરાને સાથે લેઈને, તેઓ સઘળા પાછા વળી જમીનદારના મકાન તરફ ચાલ્યા.

પ્રકરણ ૪ થું.

જમીનદાર ઘણો સારો માણસ હતો. તેની મિલકત પાંચ લાખ રૂપિયાની હતી, અને તેનો ઉપયોગ તે બહુ રૂઢી રીતે કરતો હતો. ધણીક નામ-ધારી “ મોટા માણસો ” પૈસાના મદથી છદ્મી જાય છે અથવા ગેરવાજખી રીતે પૈસા વાપરી કે ઉઠાવી કીર્તિ મેળવવાના ક્ષાણ મારે છે, તેમને માટે “ ધનવાન ” અથવા “ પૈસાદાર ” એ શબ્દ સાબળીને, તેઓ આપસ્વાર્થી, ગાડી વાડી ને લાડીના મોજલા તવા હુંપખોર દુરાચરણી હશે, એવો ભાસ સારા માણસોના મનમાં સહજ ઉત્પન્ન થાય છે. પરંતુ હજી પણ એવા ધણા “ ધનવાન ” ગૃહસ્થો દેશની અંદર છે કે જેમના હાથમાં ધન આવ્યાથી તે ધનનો ઉપયોગ જેવો જોઈએ તેવો થાય છે. એટલું તો નક્કી છે કે ઘણે ઠેકાણે સારી વસ્તુની પેદાશ બહુ થોડી થાય છે, અને એમ થોડી પેદાશ થવાને લીધેજ સારી વસ્તુ ઘણી વહાલી અને કીમતી લાગે છે.

જમીનદાર ઘણો સારો માણસ હોવાથી તેના પ્રાણ જેવો અને ધરણી લગડાથી ભરેલો ચોરાઈ ગયેલો છોકરો મેળવી આપીને જેણે તેને મહા સંકટમાંથી ઉગાર્યો છે; જેણે પોતાનો જીવ જોખમમાં નાખીને પણ એક અળસ્યા બાળકને બચાવ્યો છે, અને જે ધાતકી માણસના હાથથી થયેલા સખ્ત જખમની વેદનાને લીધે બિજાના પર પડી રહેલો છે તે પરોપકારી દયાળુ હિરાલાલને માટે તેનો જીવ ધણેજ બળવા લાગ્યો, તેથી તેની દવા દારૂ કરવા સારૂ એક દાકતર અને ધનામ તગેકે પાંચ હજાર રૂપિયા તેણે તેની ઝૂંપડીએ મોકલી દીધા.

દાકતરને જોઈને શામનાં ધણી શાન્તિ થઈ પણ ધનામના રૂપિયા તેણે લીધા નહિ. એ રૂપિયા લેઈ આવનાર માણસને તેણે કહ્યું કે - “ મારા

સ્વામીએ એમની દરજ્જા પૂછી છે, તેથી તેને માટે ધનામ લેવું તે પાપનું કામ છે. અમારી હાલત કાંઈ છોક નહારી નથી. જેઓ ખરેખરા લાચાર અને દરિદ્રી હોય તેમનું પાલન પોપણ થાય તેવા કામમા એ પૈસા વપરાય એવું હું ઠગ્ગુ છું. જમીનદાર સાહેબે મેહેરવાની કરીને દાકતરને મોકલ્યા છે તેટલાથીજ અમે તેમના બહુ આભારી થયાં છીએ.”

ધણે આગ્રહ કર્યા છતાં શોભનાએ રૂપિયા લીધા નહિ તેથી તે લેઈ આવનાર માનુસ પાછા ગયા અને સર્વ હકીકત જમીનદારને કહી સંભળાવી. તે સાંભળીને શોભનાની માણસાઈ અને દરજ્જા સમજવાની તેની વિવેકબુદ્ધિથી તેને ધણે આનંદ ઉપજ્યા. અને હવે કેવા કપાય કરવાથી તે પૈસા લે તે સંબંધી પોતાના મન સાથે વિચાર કરવા લાગ્યા.

જમીનદારે મોઢલેલો દાકતર દરજેજર હિરાલાલને બેઠાં બેઠો હતો. તેની દવા અને શોભનાની ચાકરીથી કોઈ દહાડો તેને (હિરાલાલને) થોડો થોડો આરામ જણાતો હતો. તેમ વળી કોઈ દહાડો દુઃખનો વધારો પણ લાગતો. ધણે સખ્ત જખમની વેદનાને લીધે બહુ બેરથી તાવ ચડ્યો હતો તેથી તે પોતાના બિછાનાપર એભાન થઈને પડી રહ્યો હતો.

આ વખતે શોભના ખાવાનું અને ઉધવાનું છેડી દઈને હિરાલાલના માથા આગળ બેઠી છે. તેને આળસ નથી, શાંતિ નથી, તેમ તે વખત બે વખત પણ જોતી નથી. તે પોતાના પ્રાણ પાથરીને માત્ર -વામીની સેવા કર્યા કરે છે. આહા ! વિપત્તિ-દુઃખ માણુમની પાસે કેટલું કેટલું છેડાવી દેવરાવે છે, તેને કેટલી સહનશીલતા શીખવે છે, અને ગંભીરપણું રાખવાની કેટલી બધી ટેવ પાડે છે ! શોભના આ વખતે વિપત્તિમાં પડીને અમૂલ્ય શિક્ષણ મેળવે છે.

જખમની પીડાથી દુઃખ પામતો હિરાલાલ બિછાનામાં આમથી તેમ કરીને તેનું (શોભનાનું) અમૃત જેવું મ્હો જોયા કરે છે. એ મ્હો જોવાથી ખમી સકાય નહિ એવી પીડાની પણ તેને કેટલીક શાંતિ મળ્યા છે, તેના પ્રાણમાં નવું બળ આવે છે. હૃદયમાં કિસાહ જણાય છે, અને મનની

અંદર હમેશાં એક પ્રકારનો આનંદ થયા કરે છે. પ્રેમ ! તનેજ આ જુદા જગતમાં ધન્ય છે ! મોતના બચવાળા આ સંસારમાં તું દેવતા (અમર) છે ! અને દુનિયાના દુઃખરૂપી બળતા અમિના ભડકામાં તું અમૃત છે ! સૂર્ય આથમવાની તૈયારીમાં છે, અને ઠંડો પવન ધીમે ધીમે વાય છે. શોભનાએ ધીરે ધીરે હિરાલાલના જખમપર નવું ઓસડ લગાડ્યું. તે વખતે હિરાલાલે નરમાશથી તેને “ શોભના ” કહીને બોલાવી, પરંતુ તે કંઈ પણ જવાબ નહિ આપતાં ચામોના સામે આવી બેઠી. ત્યારે ૪૨ીથી હિરાલાલે તેને કહ્યું—“ શોભના ! આ તારું દુઃખ હવે મારાથી મહન થતું નથી. આજ બાવીસ દિવસથી તું બહુ બહુ દુઃખ વેઠે છે. તે તારા કોમળ શરીરે શી રીતે સહન થઈ શકશે ? મને મટે અથવા ના મંટે પણ તારું દુઃખ હવે હું જોઈ શકતો નથી. હમણાં તું જરા સૂઈ રહીશ નહિ ? ”

હિરાલાલનું આવું લાગણીનું બોલવું સાંભળીને શોભનાની આંખમાં પાણી ભરાઈ આવ્યું. દુઃખની વખતે સ્ત્રીઓ ધણું ધણું સહન કરે છે, પણ આદરભાવ-મમતા-સહન કરી શકતી નથી. એવી વેળાએ મમતાની વાત સાંભળીને તેમના પ્રાણ પીગળી જાય છે અને તે પીગળેલા પ્રાણ આંખના પાણીરૂપે દેખાઈ આવે છે ખરી વાત નહિ સમજનાર ધણા અજ્ઞાન પુરૂષો એવે વખતે કહેછે કે—“ સ્ત્રીઓ રોમને પુરૂષોને ગભરાવી દે છે. ” પણ જામાટે તેઓ રડે છે તે સમજી શકતા નથી.

શોભનાને રોવું આવ્યું હતું પણ તે ખરેખરી રોઈ નહોતી. થોડી વાર પછી ધીમે ધીમે તે બોલીઃ—“ તમે મારી ફિકર કરશો નહિ. તમે સાબળ થશો એટલે મને સૂવાના ધણા દિવસ મળશે. મારી તબીબત બગડવાનો તમે ભય રાખો છો, પણ હું જે પ્રમાણે ચાલું છું તેથી મને કંઈ પણ દુઃખ જણાતું નથી. પરમેશ્વર જે વખતે જેવી અવસ્થામાં રાખશે તેવી અવસ્થામાં રહીશું. વાઈ, હમણાં તમને જરા સાઈં લાગે છે ? ”

ધણી વાર સુધી હિરાલાલ કંઈ બોલ્યો નહિ, પણ એક હાથ શોભનાના ખભાપર મૂકીને અને બીજા હાથે તેના હાથપર રાખીને તેના

મ્હો સાચું જાંઈ રહ્યો. પછી ધીમે ધીમે બોલ્યો—“ શોભના ! તું ઓરત છે. તારી મહેનત કરવાની અને દુઃખ સહન કરવાની શક્તિ જોધને હું બહુ આશ્ચર્ય પામ્યો છું. ઘર ધણીઆણીપણું તું એવી સારી રીતે સમજે છે કે મારા આ ગરીબ સંસારમા પણ કંઈ ઓછાપણું થયું નથી. હું હલકો માણસ છું તેથીજ તારા જેવી પતિને પોતાનો પ્રાણ સમજનાર સતીની બરાબર બરદાશ કરી શક્યો નહિ, તેમ મન બોલીને મમતા પણ દેખાડી ના શક્યો. તારા હૃદયમાં જેટલો પ્રેમ છે તે તે' અને આપ્યો છે અને તેના આનંદથી તું સ્વર્ગના સુખની પણ આશા રાખતી નથી. પરંતુ તારા જેવી દેવીને પ્રેમ કર્યાથી જે સુખ મળે છે તે કહેવાની મારામાં શક્તિ નથી. પ્રેમ પામવાની તો વાત જ કહેવી નહિ. ”

શોભનાથી હવે સહન થયું નહિ. તેની આંખનાં પાણીએ હવે અટકાવ માન્યો નહિ. હિરાલાલનું બોલવું પૂરું થાય તે પહેલાં તે તેના પગ પાસે પડીને કહેવા લાગી—“ તમે એમ ના બોલો ! હું તમારી દાસી છું. તમારા પગની રજ છું. મારાં એટલાં બધાં વખાણ કરશો નહિ. ” આ સાંભળીને હિરાલાલ કંઈ પણ નહિ બોલતાં હસી પડ્યો; તેથી શોભનાએ ફરીથી તેને પૂછ્યું—“ હમણાં શું જરા આરામ લાગે છે ? ”

હિરાલાલે કહ્યું—“ મને હમેશાં સાંઝે લાગે છે. શોભના ! તારા જેવી પ્રેમાળ દેવી જેના હૃદયનું અટકું અંગ છે તેને વળી અસુખ—પીડા, દુઃખ—કેવું ? વળી તું જાણે છે કે, તારા સ્વામી કંઈ પણ પાપ કરવાની ધારણા પાર પાડવા જતાં આ સજા બોગવતો નથી; ત્યારે તને શેનું દુઃખ ? અને મને પણ શેનું દુઃખ ? ”

એટલામાં એકદમ તે ધણી ધણીઆણીને બોલતાં બંધ થવું પડ્યું. દાકતરની સાથે જમીનદાર પોતે હિરાલાલની કુપડીમાં આવ્યો એટલે તેમને જોધને શોભના બિહાનાપરથી ઉઠીને ઉભી રહી, પછી દાકતરે દરદી હિરાલાલની તબીબત તપાસીને ઉતરી ગયેલે એહરે જમીનદારના કાનમાં કંઈક કહ્યું.

પ્રકરણ ૫ મું.

હિરાલાલ ક્યા છે ? હવે શા માટે પૂછો છો ? આજ દસ દિવસ થયા પતિપ્રાણી શોભનાતું હૃદયરત્ન આ મિથ્યા જગત છોડીને ચાલ્યું ગયું છે ! ઉગતા જીવાને પારકાના છોકરાને બચાવતાં પોતાના જીવ ખોયો છે ! આવી રીતે મરનારનું જીવતર ધન્ય છે ! સધળા માણસો મરે છે તો ખરા, પણ કોઈ એકનાં જીવ બચાવતાં ને મરે છે તેજ ખરા માણસ, અને માણસરૂપે દેવતા છે. હિરાલાલના પવિત્ર આત્મા અમૃત ધામમાં ગયો છે અને એનો માણસનો અવતાર સફળ થયો છે.

શોભના ક્યાં છે ? તે કમનસિબ તરૂણી જીવતરનું સર્વસ્વ—તમામ-ગુમાવીને ધૂળમાં પડી રહેલી છે ! દશ દિવસ પહેલાં તેને ને નેંદ્રએ તે હતું; દેવતાના જેવો ધણી હતો, પ્રેમ કરનાર પુરુષ હતો. ચત્ત હતો, પોતાનો માણસ હતો, સર્વ હતું. આજ તેમાંનું કંઈ નથી ! આજ આપું જગત તેની આગળ ઢિંગડ મેદાન જેવું છે. આજ તેને સૂવાનું કહેનાર નથી, ખાવાને સોગન દેનાર નથી અને તેનું મ્હો ઉતરી ગયેલું જીવે તો પોતાનાં હજારો દુઃખ ઉપર પણ નજર નહિ રાખતાં તેને હસાવવાની કોશિશ કરનાર કોઈ નથી ! આજ તેને કોઈ નથી ! એક જાણીતી ખોટ પડયાથી શોભનાના પ્રાણનું બંધન તૂટી ગયું છે, અંતરમાં અજવાળું એલવાઈ ગયું છે, અને સંસારનું સુખ જતું રહ્યું છે ! આજ શોભના કંગાલ, બીખારણ, અનાથ, કે જેવી કહો તેવી થઈ પડી છે ! !

ને જાય છે તે સુખથી જાય છે પણ ને રહે છે તેજ પીડા ભોગવે છે. માણસો મોતને અતિશય નિર્દય શા માટે કહે છે ? એ સવાલના જવાબમાં એજ કહી શકાય કે—તે એક જાણીતો લાઇ જઈ ખીજ એક જાણીતું અથવા એક કુટુંબનું કાળજીનું કાપી નાંખે છે તે વારતેજ, નહિ તો મોત એ રોગ, શોક, સંતાપ વગેરેનું મોટામાં મોટું આસડ છે; તેને “ નિર્દય ” કહેવું એ ખોટું આજીવનલોભત-ચડાવવા જેવું છે.

ને પથારીમાં પડી રહીને હિરાલાલ મોતની પીડા ભોગવતો હતો.

તેજ બિહાનામાં શોભના આજ દશ દિવસથી પડી રહી છે. પડ્યે પડ્યે તેને ઘણી ઘણી જુની વાતો સાબરી આવી. ઘણીની સારી સ્થિતિ, પછી ગરીબાઈ, માળાપતું મૃત્યુ અને તેથી થયેલો વિજ્ઞેગ, તથા છેવટે વનવાસ એ સર્વ એકે વખતે તેના મનરૂપી નાટકના પડદા ઉપર બરાબર દેખાવા લાગ્યાં. સ્વામીનો ઉપદેશ, મમતા અને પ્રેમ એ પણ મનમાં આવ્યા. પોતે કોઈ કોઈ વખત તકરાર કરી હતી તે પણ સાબરી આવી, અને તેમ થયાથી તેનું મન હાલની અને હવે પછીની સ્થિતિ વિષેના વિચારમાર્ગી નીકળીને થઈ ગયેલી સ્થિતિના વિચારમાંજ લીન થઈ ગયું. એ પ્રમાણે જ્યાંસુધી તેનું મન પાછલી વાતોમાં ભરાઈ રહ્યું ત્યાંસુધી જાણે કોઈ મનની મોહિની લાગી હોય તેમ તે સ્થિર રહી. પણ એ વિચાર બદલાઈને જ્યારે હાલની જમના દૂત જેવી ડરામણી સ્થિતિ વિષે વિચાર થયો ત્યારે તેના કાળજના કડકે કડક થઈ જવા માડ્યા. રડી રડીને તેણે એટલાં આંસુ પાડ્યાં કે માથા નીચેનો તકિયો બાંજનઈને લદખદ થઈ ગયો, આખો ફૂલી ગઈ, મ્હો સૂજી ગયું, અને શરીર આખરા જેવું થઈ ગયું. હૃદયમાં દુઃખી-રૂપી દેવતા સળગે છે તેની સાક્ષી શરીર આપે છે. અરે ! જેને પુષ્કળ પ્રેમ કર્યા છતાં તેની ધમ્મજા એાછી થતી નહોતી. તેના હમેશના વિજ્ઞેગતુ દુઃખ એકદમ શી રીતે એાછું થાય ? પ્રેમનો ભૂખ્યો માણસજ આવી પ્રેમની પીડા સમજી શકે છે. મોહમાં ફસાયલાને તેનું ખડું સ્વરૂપ કદિ સમજાશે નહિ, પણ કલટા કેટલાક ખોટા વિચાર થશે.

શોભના આખ ઉઘાડીને ચારે તરફ જોવા લાગી તો સ્વામીની પાદ-ગિરીનાં સર્વ ચિન્હ સુંપડીની અંદર દેખાવા લાગ્યા. એમ જોતાં જોતાં તેને પેલી કાળરાત્રિની- કે જે રાત્રે તે પોતાના પ્રાણથી પણ વધારે પ્યારા પતિના હાથમાં હથિઆર આપીને ‘ ચાલો જઈએ ’ કહીને પેલા બિહા-મણી સક્ષસ જેવા પાખી પુરૂષની પાસે લઈ ગઈ હતી તે રાત્રિની-વાત સાંભરી આવી, અને તેથી તેનું હૃદય ચિરાઈ જતું હોય એમ લાગવા માંડ્યું. તે મનમાં વિચાર કરવા લાગી કે—“ કુંજ તેમના મોતનું કારણ

હું. મે ત્યા જવાની ના કહી હોત તો ને કહી જાત નહિ. મેંજ તેમનો જીવ લીધો છે અને મેંજ મારા પોતાના હાથે મારે ઉપાસના કરવાના દેવને કાઢી મૂક્યો છે । ત મન ધણું ચઢાતા તેનુંજ આ ક્ષણ થયું । મારું મ્હો જોનારને પણ ધણું પાપ લાગે । હું રાક્ષસી છું, ધણીને મારનારી છું, અને માણસ જાતને-તેમા વિશેષે કરીને સ્ત્રીઓને કલંક ગંવી છું । ! ”

હાય ! મરતી વખતે પણ તે માઝજ નામ લેતા હતા । કેનો વામી કેને આટલી ચઢાય છે ? અંતે જેઓ ચઢાય છે નઓ લાયક હોય તેનેજ ચઢાય છે । મારા જેવી નીચતે એટલી બધી કોણ ચઢાય ? હું એવા દેવતાઈ પુરૂષને યોગ્ય પ્રેમ કરી શકી નહિ તેમ તેમની બરદાસ ચાકરી પણ મારાથી બરાબર ના બની । આટલા દિવસ બધી મેં તેમને દુઃખજ દીધા કર્યું છે । તોપણ તે તો હમેશા પ્રેમભાવથી મને તેમની છાતીમા છુપાવતા હતા. મરતી વખતે તેમને ઘાંટા ગેશી ગયો હતા અને જીભ ટુંકી થઈ જતી હતી. તોપણ મહા મહેનતે, બાઝ્યાતુટય. અવાજથી તેમણે કહ્યું કે—“ શોભના ! તારો ઈશ્વર અહીં રહ્યો, હું જાઉં છું ” આ તેમના છેલ્લા બોલ । હાય ! આ અભાગિણીની વાત તેમના મનમા હમેશા જાગતી રહેતી. દુનિઆ છોડીને જતી વખતે પણ કાળા મોની શોભના સખીની સાત કરતા હતા । હું તેમને છોડીને કેમ રહેલી છું । હવે મારાથી જીવી શકાએ નહિ આપધાન કરીને હું આ દુઃખનો અંત લાવીશ. મોતજ એક દક્ષત એ.વધ છે, અને મારા પાપનું પ્રાયશ્ચિત-દોષથી છૂટવાનો ઉપાય—છે. હું મરીશ, અને મારું સર્વસ્વ જે રસ્તે ગયું છે તેજ રસ્તે જઈશ.

શોભના ! મારી શોભના ! તારો ઈશ્વર અહીં રહ્યો, હું જાઉં છું. આ તેમના છેલ્લા શબ્દોમા કેવો દૃઢ વિશ્વાસ દેખાય છે । અહા ! ઈશ્વર-નેજ પોતાનું સર્વ સમજ્યાની તેમની શ્રદ્ધા આ શબ્દોથી કેવી સાબિત થાય છે ? આવા શબ્દો કેટલા માણસો કહી શકે છે ? વળી “ તું જાણે છે કે તારો સ્વામી કંઈપણ પાપ કરવાની ધારણા પાર પાડવા જતા ત્યા સજા જોગવનો નથી ” એ એક બીજી વાત સ્વામી । એ પણ તમે કીકજ

કહ્યું છે. તેમ પારકાને માટે જીવરૂપી રત્ન છોડી દઇને અમર લોકમાં ગયા છે. આવી રીતે આવરદા પૂરો કરવો એજ માણસનું મોટું ભાગ્ય છે.

ધ્રુવરની એ વાતો યાદ કર્યાથી આપઘાત કરવાની તેની ઢાઢા અટકા પડી, પછી તે વિચાર કરવા લાગી કે-“ એણે પારકાને માટે જીવ આપ્યો, તો હું મરું છું શા માટે? સ્વામીના વિજેગની વેદના સહન કરી શકતી નથી, એટલાજ માટે? છટ, છટ, આ કાળા મોઢે હું તેમની સ્ત્રી છું એમ કહીને લોકોને મારું ઓળખાણ આપું? તે દેવતા હતા, હું કાઢા જેવી છું, તે સ્વર્ગમાં છે, હું નરકમાં છું અને તેમણે પારકાને માટે જીવ આપ્યો છે, હું સ્વાર્થી થઇને મારા હિતને માટે આપઘાત કરું છું! તેમના અને મારામાં આટલું બધું જુદાપણું હોવા છતાં હું અને તે ‘ એકાત્મા ’ કેમ થયા? મારા પ્રેમની શોભા શેમા રહી? આપઘાત કરીને મરવાથી તો સ્વાર્થીપણું પૂરેપૂરું સાબિત થઈ ગયું. સર્વ મરી શકે છે, પણ વિજેગનાથી કરીને નાશવાનું શું કારણ છે? પ્રેમના બળથી જે વિજેગને હરાવી શકે છે તેજ જગત્ છોડીને સ્વર્ગમાં જઈ શકે છે, તેજ વિરાગના (બહાદુર સ્ત્રી) છે, અને તેજ દેવી છે. ”

“ ત્યારે હું મરીશ નહિ, પણ તેમની પૂજા કરવાને જીવતી રહીશ. જે મારી યાદદાસ્ત ગઈ નથી, પ્રેમ ઓછો થશે નહિ, અને અંતઃકરણ જેવું છે તેવું રહેશે, તો, હું મનમાનતી રીતે તેમની પૂજા કરીશ. મારું આ કવચતનું વિધવાપણું જે ધ્રુવરની આજ્ઞા છે, તો એમાં કાંઈ છુપી મતલબ છે, પણ તે સમજવાની મારી શક્તિ નથી. ધ્રુવર મારો છે એમ તે કહી ગયા છે અને હું પણ સમજું છું માટે જગદીશ્વરના ચરણમાં મારું સર્વસ્વ અર્પણ કરીને હું આ દુઃખરૂપી બળતા અગ્નિની ઝાળ સહન કરીશ. ”

“ તે તો વીરપણાનું કામ કરી ગયા છે. એમ મરવું તેમાંજ શોભા છે. હું કાંઈ કરી શકી નહિ તેમ મારી આ શક્તિથી કાંઈ થઈ શકશે પણ નહિ. હું છોક નીચમાં નીચ છું. મારામાં કાંઈ શક્તિ નથી, પરંતુ મને પેદા કરનાર તો અનંત (જેનો કદી નાશ થાય નહિ તેવો) અને અસીમ

(જોનો પાર-મર્યાદા નથી તેવો) છે. તેથી હું જન્મતના કામમાં લાગી શકું તો તે આશીર્વાદ દેશે. માફ આ તુચ્છ આશુથી એકદું થયેલું જીવતર પાર-કાને માટે કામે લગાડી હસતી હસતી ચાલી જઈશ. એનાથી જીંદગીની સફળતા ખીજી શી જોઈએ ! માણસનું જીવતર પોતાને માટે નથી, આખા જગતને માટે છે.

આમ વિચાર કરીને શોભના ધીરે ધીરે હસીને બેઠી અને જુએ છે તા જમીનદારના ઘરનાં એક ઘરડો નોકર આવીને ઝૂંપડીના પારણામાં કિ-બેલો છે. હિરાલાલ મરી ગયો ત્યારથી દરરોજ જમીનદારની સ્ત્રી તે નોકરને શોભનાની ઝૂંપડીએ મોકલતી હતી. દશ દિવસ પછી આજ શોભનાને બેઠેલી જોઈને તે ઘણા ખુશી થયો. તેની સાથે સહેજસાજ વાતચીત કર્યા બાદ તેણે કહ્યું-“ અમારાં બાધ સાહેબે કહાવ્યું છે કે-આપને પંદર હજાર રૂપિયા ભેટ કરવાની અમારી ઇચ્છા છે, માટે આપ કૃપા કરીને તે રૂપિયા લેવાનું કમુદ્ધ કરશે-તો તેથી અમે ઘણાં ખુશી થઈશું અને આપ પણ સુખથી જન્મારો ગાળી શકશો. વળી જો કાશીમાં ગંગાને કિનારે રહેવાની આપની ઇચ્છા હોય તો ત્યાં આપને એક મકાન કરાવી આપીએ.”

આ સંદેશો સાંભળી જરાવાર વિચાર કરીને શોભના બોલી-“ તમામ બાધ સાહેબને કહેજો કે રૂપિયાની જગ્યાએ મારે જરૂર પડશે ત્યારે હું આપને જણાવીશ. ખીજું એક મકાન મને મળે તો ઘણું સાફ; પરંતુ ગંગા-કિનારે રહેવાની મારી મરજી નથી. કૃપા કરીને આ વનની પાસેજ જો એવો કાંઈ બંદોબસ્ત કરી આપશો તો મારા ઉપર આપનો મોટો ઉપકાર થશે.”

આ પછી સહેજસાજ ખીજી થોડીક વાતો કરીને જમીનદારનો નોકર પાછો ગયો અને શોભના એકલી પોતાની ઝૂંપડીમાં વિચાર કરતી બેસી રહી.

પ્રકરણ ૬ હું.

હિરાલાલને મરી ગયે ઘણાં વર્ષ થઈ ગયાં છે, પ્રથમ જ્યાં વન હતું ત્યાં આજ વસ્તી થઈ છે. એ મુદતમાં કેટલાંક ઘર ઉપડી ગયાં છે અને

કેટલાક ધરમા જ્યાં દરરોજ આનંદ આનંદ દેખાતા ત્યાં આજ દલગીરીના ચબ્દો સંભળાય છે. તેમજ કેટલાક ઠેકાણે જ્યાં દુઃખ સિવાય બીજું કંઈ જણાતું નહિ ત્યાં આજ સુખ અને લીલાલેહર જેવામાં આવે છે. પ્રકૃતિમાં જેમ ફેરફાર થાય છે તેમ માનવ જગતમાં પણ પાર વિનાંતો ફેરફાર થયા કરે છે તે જોઈને આશ્ચર્ય પમાય છે.

શોભનાની ઝુંપડીથી અડધા માસલપર નદી કિનારે પહેલા જ્યાં લાગુ મેદાન હતું ત્યાં આજ મોડી વિશાળ હવેલી નજરે પડે છે. અરે પહેલા જ્યાં આગળ જ-ને જતા મુસફરોને ધાતુ દુઃખ વેઠવું પડતું ત્યાં આજ સારી ઠંડકવાળા શોભાયમાન ઓરડાઓમાં અનાથ-નિરાશ્રિત-બાળકોને કિછે-રવામાં આવે છે. કેટલાક રોગીઓની યરદાસ ચાકરી થાય છે, અને કેટલીક બળી જળી વિધવાઓ શાંતિ સુખ ભોગવે છે. આ બધું થવાનું મૂળ કાગળુ કોણુ છે? બીજું પાઠજ નહિ, પણ પેલી નિરાધાર વનવાસિની શોભના છે.

હિરાલાલના મરણ પછી જમીનદારની મદદથી શોભનાએ આ મહા પરોપકારના કામમાં પોતાની જાંઘળી અર્પણ કરી છે. જમીનદારના સગાવ-હાલા અને મિત્રોએ પણ આ પુણ્યના કામમાં મદદ આપી છે. શોભના અનાથ બાળકોને આ આશ્રમમાં એકઠા કરીને તેમને કિછેરે છે, લાચાર ધરડા અને રોગીઓને તેમની એવા ચાકરી કરે છે; કમનસિય વિધવાઓને બોલાવી તેઓના મનમાં આત્માની કિન્નતિ કરવાની ઈચ્છા કૃપા કરે છે અને ધણી તરેહથી તેમના મનને શાંતિ ઉપજાવે છે. એવી ધણી વિધવાઓ તે આશ્રમમાં આવી રહેલી છે, તેઓને શિષ્યવાડવાને શોભના ખરા મનથી મહેનત કરે છે. વળી તેઓને બરાબર રીતસર કેળવણી મળી શકે એવા ધરાદાથી આશ્રમની અંદર એક સ્ત્રીશાળા સ્થાપન કરી છે તેમાં છોકરીઓ અને જીવાન વિધવાઓ કેળવણી લે છે. શોભના કોઈ પણ ધર્મના પક્ષપાત કરતી નથી પણ બધા ધર્મને સરખા ગણીને વર્તે છે, તેથી કરીને ગમે તે ધર્મ પાળનારી વિધવાઓ તેના આશ્રમમાં દાખલ થાય છે.

જે નીચ પાપી ચારના મારવાથી હિરાલાલનો જીવ ગયો હતો, તેને જમીનદારની કેશિશથી કાળા પાણીની શિક્ષા થઈ હતી. એ ચોરને ત્રણ છોકરા હતા. તેમને પણ તે [શોભના] પોતાના પુત્રની પેઠે સ્નેહથી પાળી પોશીને ઉછેરતી. અભ્યાસ-મહાવરના બળથી ધીરે ધીરે તેનું અંતઃકરણ, દેષ, અને વૈરભાવ વગરનું શુદ્ધ થઈ ગયું હતું. જે કોઈ એ પ્રમાણે અભ્યાસ કરે છે-મહાવરે પાડે છે-તેઓ એવાજ નિર્ગળ મનના થાય છે, એ નિશ્ચય છે.

જમીનદાર અને તેના મિત્રોએ શોભનાની ઉદારતાથી મોહ પામીને તેના આશ્રમનું નામ “ સ્નેહભવન ” પાડ્યું, અને તે સ્નેહભવન હમેશા ચાલુ રહે તથા તેની હાલતમાં સુધારો વધારો થાય તેને માટે ધણી કેશિશ કવચ લાગ્યા. સારા કામનું ફનામ આવું સાફજ મળે છે.

જે કે સઘળા માણસો શોભનાને આ સ્નેહભવનની માલિક સમજતા હતા. પરંતુ તે પોતે તો એ આશ્રમની સેવા ચાકરી કરનારીજ હતી. એક દાસીની પેઠેજ તે સર્વની સેવા ચાકરી કરતી હતી. તો પણ સ્નેહભવનમ રહેનારા તેને દેવી નેત્રી બાણના અને દેવીના નંતું માન આપીને પોતાની મા હોય એમ તેને ચહાતાં હતાં. શોભના પણ હમેશા તેમના કન્યાણુ સ-બંધીજ વિચાર કરતી હતી.

આવા ખરેખર પરોપકારના શુભ કામમાં લાગ્યા છતાં પણ શોભના હિરાલાલને ભૂલી ગઈ હોય ના કોકો તેને દેવી કહે તો ભલે કહે, પણ અમે તો તેને રાક્ષસી કહીશું, અને વાચનાર પણ અમારા મનને મળતા થઈને એકે અવાજે તેને રાક્ષસી કહેશે, એમાં સંદેહ નથી. ના રોમ હોય તો તેના હૃદયને અમે પથરનું હૃદય સમજીશું. તેટલા માટે ચાકો આપણે તેના હૃદયની તપાસ કરીએ કે ત્યાં હિરાલાલ છે કે નહિ ?

શોભના આખા દિવસમાં ફક્ત એકવાર પોતાની અસલ ઝુપડીમાં જતી. ત્યાં જઈને તે ખાતી અને રવામીની ચાદગિરીની નિશાનીઓ આંખો ભરીને જોતી. જે ખાટલામાં હિરાલાલ સુતો હતો તે ખાટલો હજી પણ મોજીદ હતો. તેનાપર બેસીને શોભના જ્યારે આખો મીચીતે

સ્વામીના ધ્યાનમાં એકતાર થઇ જતી હતી ત્યારે શોકનાં આંસુ પ્રેમનાં આસુ બનીને તેના બન્ને ગાલપર વહેતાં હતાં. ત્યારે કોણ કહેશે કે મરવાથી સંબંધ છુટી જાય છે ? કોણ કહેશે કે હિરાલાલ મરી ગયો છે ? અને કોણ કહેશે કે શોભના આ જગતમાં છે ? તે વેળાએ મહાદેવ અને પાર્વતીની પેઠે હિરાલાલ અને શોભના એ બંનેના આત્મા એકત્ર થઇ ગયેલા હોય એમ સમજાય છે. શોભના ! રા, બા રા ! તારૂં રોવું પ્રેમ વિનાના માણસ રૂપે પશુ જેવી સ્ત્રીઓને ધડો લેવા જોગ છે. જે અમારાં આંસુથી તારા દુઃખથી બળતા અંતઃકરણમાં જરા પણ આરામ થાય તેમ હોય તો અમે પણ તારી સાથે રડીશું.

એક પળવાર પણ શોભના પોતાના પ્રાણેશ્વરને વિસારતી નહોતી. પ્રેમ પાત્રને હૃદયના દેવતાને વિસારવો એ સ્ત્રીઓની શક્તિની બહાર છે.

અઢાર વર્ષ સુધી શોભનાએ સ્નેહભવનનું કામ કયું. તેટલા વખતમાં કેટલાક બાળકોએ અભ્યાસ કર્યો. કેટલાક રોગીઓએ સાજા થઇ નવી જીંદગી મેળવી, અને કેટલીક વિધવાએ, પોતાને—આપસ્વાર્થને—વિસરીને પારકાને માટે કામ કરતા શીખી. એમાંની ત્રણ ચાર વિધવાઓએ શોભનાની પેઠે પરાંપકારના કામમાં જીવતર અર્પણ કર્યું. આશ્રમના કામમાં ખરા મનથી તેમને લાગેલી જોઇને શોભનાએ ધાર્યું કે—“ હવે હું નહિ હોઉં તો પણ સ્નેહભવન ચાલતું રહેશે. ”

એક દિવસ રાત્રે શોભના એવી-શોભનાની ગેરહાજરીમાં આશ્રમનું કામ બરાબર ચલાવવાને લાયક થઈ હતી તેવી-વિધવાઓને લેઇને એકાંતમાં બેઠી. ત્યાં બીજી કેટલીક વાતો કર્યા પછી તે બોલી કે—“ એક વાત મારે તમને કહેવાની છે તે આજ કહું છું. મારો વિચાર હવે આ સ્નેહભવન છોડીને જવાનો છે. ” સાંભળનાર સ્ત્રીઓએ અચંપો પામીને પૂછ્યું, “ શા માટે તમે જાઓ છો ? બીજા કયે ઠેકાણે જશો ? ”

શોભનાએ કહ્યું—“ તમે જુઓ છો કે મારું શરીર ધીમે ધીમે નબળું થતું જાય છે. અને લાગે છે કે હવે હું વધારે દહાડા જીવીશ નહિ તેથી

મારી ધ્વજા એવી છે કે જીંદગીનો બાકી રહેલો વખત કોઈ એકાંત ઠેકાણે રહી પરમેશ્વરનું ભજન કરતાં કરતાં પુરો કરવો. મારાથી બની શક્યું ત્યાં સુધી મેં આશ્રમની સેવા કરી. હવે તમે લાયક થયાં છો. તેથી બધો બાર ઉપાડી લેશો તો મને નિરાંત વળશે અને મારી ધારણા પાર પડશે.” ખડ-તલની પેઠે તન તોડીને કામ કરનારી અને માતાની પેઠે સર્વની સંભાળ લેનારી શોભના દેવીની આવી વાતથી સાંભળનાર બાઈઓને મનમાં ઘણું દુઃખ લાગ્યું. પરંતુ કર્તવ્ય કર્મમાં હરકત નાંખવી એ પાપનું કામ છે એમ સમજીને ઘણી દિલગીરી સાથે તેઓ તેના વિચારને મળતી થઈ. તેમને એક-મત થયેલી જોઈને શોભના ઘણી ખુશી થઈ અને ખીલેલા ચહેરે તેમને કહેવા લાગી.—

“તમને ધન્ય છે ! પારકાની સેવા ચાકરીમાં તમે તમારું જીવન અર્પણ કર્યું તેને માટે હું તમને ખરેખરાં નસિબદાર સમજું છું. આ સ્નેહ-ભવનના કામમાં જે નિપુણતા—કાબેલિયતપણું દેખાડો છો, તે ઉપરથી મને વિશેષ ભરસો એટલો છે. તમે ખુશીથી આશ્રમનો કારભાર તમારા માથે લો. આગળ ખીજ કોઈ નવી બાઈને આશ્રમમાં રહેનારાંઓની સેવા ચાકરી કરવા માટે મુકરર કરવાની જો જરૂર પડે તો, પહેલા તેના ધર્મ, જ્ઞાન અને આચરણની પકી તપાસ અને પરીક્ષા કરી જોજો. નકારાં આચરણવાળી રંગ, રાગ અને વિલાસ જોને વહાલા હોય તેવી અને મૂર્ખ સ્ત્રીના હાથમાં આ સ્નેહભવનનો કારભાર સોંપશો નહિ, એ વાત ખુબ યાદ રાખજો.”

“ધર્મની બાબતમાં મારે તમને એટલું કહેવાનું છે કે—જેનો જે ધર્મ ઉપર વિશ્વાસ હોય તેને તે ધર્મ ઉપર વિશ્વાસ રાખવા દેજો. કોઈ માણસ પોતાના મનના ખરા બાવથી ગમે તેવા હલકા ધર્મ ઉપર વિશ્વાસ રાખે તો તે પણ સાઈ છે. એવાને જોરજૂલમથી તમને વધારે સારા લાગતા ખીજ કોઈ ધર્મ ઉપર વિશ્વાસ રાખવાની જરા પણ કોશિશ કરશો નહિ, પરંતુ તેને ખરી કળવણી આપીને તેની બુદ્ધિને ખીલવજો અને તેના મનને નિર્મળ કરજો એટલે તે પોતાની મેળેજ સત્ય શોધી કહાડીને સીધે રસ્તે

ચાલશે. બળાકારથી કરાવેલું કામ કદિ પણ સાફ નહિ થતાં ઉલટું નુકશાનકર્તા થાય છે.”

“ બાળકોને ઉછેરવાના સંબંધમાં પણ એ બોલ કહું છું. આ સ્નેહ-ભવનમાં જે છોકરાં-છોકરા અને છોકરીઓ આવે છે તેઓ સઘળાં અનાથ નિરાશ્રિત-હોય છે. તેટલા માટે તમેજ તેઓની માતાઓ અને બહેનો છો એમ સમજવું. તેઓનાં શરીર અને મન યોગ્ય રીતે કેળવાઈને દૃઢ અને જોરવાર થાય, તથા તેમના આત્મા પવિત્ર થાય એવી કોશિશ તમારે કરવી જોઈએ. જમીનદાર સદ્ગૃહસ્થે સ્થાપેલી શાળામાં તેઓ લખતાં વાંચતાં શીખશે. પરંતુ તેમને સદાચરણી બનાવવાનું જોખમ તમારા માથે છે, તેમને માણસ કર્યાથીજ માણસને ઘટે તેવા સર્વ ગુણ કર્મવાળાં થાય તે પ્રમાણે તેમને કેળવ્યાથી આગળ જતાં દેશની ચઢતી કળા થશે. આ બાળકોને ઉછેરવા તથા કેળવવાનું કામ સૌથી ચઢિઆતું છે, માટે તે બરાબર બજાવજો.”

“ વિધવા સ્ત્રીઓને બરાબર કેળવણી આપજો, તેઓ હિતાહિત-બલું ભુંડું-હાલત અને ઉપયોગીપણું સમજીને બ્યારે પોતાનો બાર પોતે શ્રેષ્ઠ શકે એવી થાય, ત્યારે જે રસ્તે જવાની તેમની ઇચ્છા હોય તે રસ્તે તેમને જવા દેજો. તમે બ્રહ્મચારિણી છો એવું જાણીને કોઈને પણ બળથી કે છળથી કપટથી-તમારા પ્રમાણે ચાલવાની ફરજ પાડશો નહિ. તેઓને ફક્ત એટલું સમજાવજો કે બ્રહ્મચર્યમાં મીઠાશ અને અનેક સુખ છે, પણ બીજી કોઈ રીતે હેરાન કરશો નહિ. જેઓ ખુશીથી તમારું એ મહાવત-મોટા નિયમ પાળવાને મરજી બતાવે તેમને મમતાથી તમારી સાથે રાખીને આ સ્નેહ-ભવનની સેવાના કામમાં સામેલ કરજો.”

“ તમે સૌ સદાચરણી, સંસારનાં સુખ ભોગ છોડી દઈને જોગણો બનેલી, અને ધર્મને માટે પરોપકાર કરવા સાફ પોતાના સ્વાર્થને પાડી મારી રહેલાં છો. તેથી ખાત્રી છે કે તમારો દાખલો દેખાડી બીજી બ્રહ્મી અને દુરાચરણી વિધવા બહેનોને સુધારીને તમારા જેવી કરી શકશો. તમારા આત્મા ઉશ્વિરમાં અર્પણ કરીને તમે સરલ ધર્મના માર્ગમાં પગ

મૂકીને ચાલશે, તો તેમાં ગમે તેટલી હરકતો અને પીડાઓ નડશે તે છતાં
જંગલમાં તમારો જયજય થશે, એ નક્કી રાખજો. ”

“ હવે ખીલું કંઈ પણ હું કહેવા ચાહતી નથી, તમારા જેવી સ્ત્રી-
ઓને આટલું પણ કહેવાની કાંઈ જરૂર નહોતી; પરંતુ આટલા દિવસ સુધી
આ સ્નેહભવનમાં તમારી સાથે રહેવાથી પરસ્પર વણી પ્રીતિ થયેલી છે
તેથીજ આટલી વાતો મેં તમને છેવટે કહી છે તો તમને મારી વિનંતિ છે કે
તમારી આ જુની સખી—અહેનપણીના જે જે અપરાધ થયા હોય તે
સર્વ ક્ષમા કરજો. ” આટલું બોલીને શોભના ચુપ રહી.

ખીજે દહાડે સવારે શોભનાને કેમકે જાગે નહિ. ક્યાંથી જુઓ ! તે
વનની શોભા વનમાંજ ભળી ગઇ. સ્નેહભવનમાંથી જો કે તે જતી રહી છે,
તો પણ આખા આશ્રમમાં ફેંકાણે ફેંકાણે જાણે તેની પવિત્ર મૂર્તિ ખિરાજતી
હોય તેમ સર્વના અંતઃકરણમાં અને નજર આગળ તે શોભી રહી છે.

પત્ર લખી કામ પાડી અનુભવ લેશો.

ધી ગુજરાત ઓરીએન્ટલ બુક ડીપો અમદાવાદ.

આ ઉપરથી સર્વ માસ્તર મહેતાજી વર્ગને બાણ કરવાની રજા લઈએ છીએ કે ગુજરાતી સ્કૂલમાં આવતા ગામમાં પુસ્તકો, ટેક્સ્ટ બુકો, પ્રોસ્યુની નોટો, ટ્રાઈંગ બુકો [કે.રી ને ગ્રાપેલી] એક્સરસાઈઝ નોટો, સ્પર્, પેનસીલ વગેરે મોટા જથ્થામાં રાખીએ છીએ અને બહાર ગામના મહેતાજીઓને ખાસ બલામણ કરવાની કે એક વખતે કામ પાડી જોવાથી ખાત્રી થશે. ખરીદી માટે જે મહેતાજીઓને નાહક ખર્ચમાં ઉતરી શહેરમાં આવવું પડે છે તે અમારી સાથે કામ પાડવાથી બીલકુલ આવવાની જરૂર રહેતી નથી.

સ્કુલોને લગતી પુસ્તકોની યાદી.

1574 ॐ नमो भगवते वासुदेवाय

અધ્યાત્મ કોષી બુદ્ધિ—ગાંધી ૧ થી ૫ સુધી નવી પદનિર્ણય કરીને
સમગ્ર બાળી સારાં મળાઈ જાયતાં. અધ્યાત્મિકીએ વધુ પડતું કરેલી
જગ્યાનું બુદ્ધિ કરનારને સારું દર્શાવે અથવા આપો કો

[illegible]

ਪ੍ਰਮਾਣਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

આબ્યાપ તેવાં છાંદસાં.	૧-૨ ૭
સુતલણી રાખવાનાં માઠા ફળ.	૧-૭-૭
પનવાંત્રીની.	૮-૧૦ .
નામદાર સહેનશાહનું અપનાયકિત્ર.	૭-૧ ૨૧
નીળ'થ (સાયબેરી માટે)	૭ ૧૨-૨
સાજોપોખી રીત.	૭-૬-૭

ସୁମଧ୍ୟାହ୍ନ-କାଳୀ ସ୍ମରଣେ ମାଣିକ୍ୟ ଗୁପ୍ତା

47. 1-10 48. 1-10

५१ ०-१-५.

આ ઉપરાંત રજીસ્ટરે નમતી દેવદાસ બુટા, બનામ માલ પુરાણી, ગઢવા,
રખર, કોલમ બુટા વીસેરે પ્રજાના કલ્યાણ વરવી મોઢવી આપણે જાણે,
મહારાજાના મહેતાશરોને આજ્ઞાની સ્થિતિમાં વસવી મરતી નથી કમ
પાડી આવી કસરી.

ધી ગુજરાત મેઘમંદન પુત્ર દીપ્તિ.

CONFIDENTIAL

